

Особливості художнього втілення рустикального простору Березова у «Спогадах із подорожі до Сибіру...» Є. Фелінської

У статті на прикладі «Спогадів із подорожі до Сибіру...» Є. Фелінської проаналізовано простір селища Березова як останнього пункту заслання, який, перебуваючи у певній лімінальності, набуває ознак як урбаністичного, так і рустикального простору та має свою градацію та межі. У цьому контексті досліджено образ Березова в контексті рустикального простору, але із вкрапленнями ознак урбаністичності.

Ключові слова: Є. Фелінська, романтизм, рустикальний простір, спогади, щоденник з подорожі, Сибір.

Видатна волинянка, громадський діяч, письменниця та мемуаристка в «Спогадах із подорожі до Сибіру...» представила цілу галерею образів міст і містечок Російської імперії. Березове як остаточний пункт заслання, в якому мемуаристка провела біля трьох років, отримав широку авторську рефлексію, що включає ґрунтовний опис містечка, його населення, побуту, історії та географії. Образ Березова, презентований у «Спогадах із подорожі до Сибіру...», перебуваючи у певній лімінальності, набуває як ознак урбаністичного так і рустикального простору та має свою градацію та межі. У цьому контексті здається логічним аналізувати образ Березова в контексті рустикального простору, але із вкрапленнями ознак урбаністичності.

В українському літературознавстві чи не вперше про творчість Є. Фелінської заговорив В. Єршов у монографії «Польська література Волині доби романтизму: генеалогія мемуаристичності» [4], яка є вагомим дослідженням основних етапів розвитку правобережної польськомовної літератури й соціально-історичних чинників, що сприяли її розвитку й функціонуванню як окремого самодостатнього явища культурного простору польсько-українського помежів'я. Розглядаючи життєвий і творчий шлях видатної волинянки, дослідник зазначав, що мемуарна спадщина письменниці є винятковим здобутком польськомовної літератури Правобережної України ХІХ ст. Мемуари Є. Фелінської, на думку вченого, є складно структурованим текстом, що містить безпосередньо мемуаристичні відомості, унікальні факти, оцінки, роздуми, розгорнуті

публіцистичні пасажі, ґрунтовні аналітичні викладки та масштабні спостереження людини з державним світоглядом і власним поглядом на розвиток суспільної думки в державі. Об'ємні характеристики сучасників, аналіз політичного, духовного та громадського життя Правобережжя, рецепція польської суспільної думки, а також високі духовні та етичні пріоритети Є. Фелінської сьогодні підносять її мемуари до рівня найвидатніших творів волинських письменників [4, с. 476].

Для російського літературознавства ім'я Є. Фелінської також залишається маловідомим і згадується найчастіше в контексті дослідження наукових і публіцистичних описів Західного Сибіру. Читачі мали змогу познайомитись із російським перекладом текстів мемуаристики лише на початку ХХІ ст., хоча про незвичну засланку було відомо давно. К. Голодніков у «Тобольських губернських відомостях» (1891) писав, що «від 1831 р. в Тобольській губернії почали з'являтися польські вигнанці з царства Польського, і серед них була Є. Фелінська, мати майбутнього Варшавського митрополита» [3, с. 3]. У праці 1880 р. [1, с. 5] зазначалося: «У 1839 р. була заслана на поселення в Березове мешканка Києва полька Є. Фелінська, <...> але вона прожила тут недовго, в 1841 р. повернулася в Росію (мається на увазі європейська її частина. – В. Б.), і жила в Саратові. <...> Із усієї групи засланців, які були в Березові, лише вона залишила власні записки, які пізніше вийшли друком польською мовою. Ці записки, маючи риси щоденника, доволі правильно й безпристрасно описали побут березовців того часу» [2, с. 7].

О. Трофимова, перекладач текстів Є. Фелінської російською мовою, звернула увагу на принцип уведення в текст «Спогадів із життя» кожної нової реалії: об'єкт невідомого раніше простору стає предметом спочатку раціонального опису, далі порівняння з деталями свого, знайомого світу, а потім – філософське узагальнення й погляд на світ із позиції божественної величі [9, с. 365].

У сучасному літературознавстві творчість Є. Фелінської була об'єктом наукових студій Ст. Буркота, А. Кучинського, Х. М. Малговської, З. Тояновичової. На окрему увагу заслуговують праці В. Сливовської, яка подала розширену версію життєпису Є. Фелінської та проаналізували її місце та роль у діяльності «Союзу польського народу» Ш. Конарського. До найновішого вивчення біографії Є. Фелінської належить праця М. Цвенк, проте особливості

художнього втілення рустикального простору Березова, що є об'єктом цього дослідження, залишаються мало вивченими.

Основою для аналізу рустикального простору Березова стала схема, запропонована професором В. Єршовим, за якою термін «рустикальний простір» є узагальнюючим поняттям, що вміщує, організує й об'єднує дещо відмінний, але коннотаційно наближений ансамбль просторів, серед яких шляхетський (маєтковий, резиденційний), сільський (селянський, сільськогосподарський, побутовий), природний – геологічний (пов'язаний з особливостями геологічної будови ландшафту), акватичний (водний), дримонічний (лісний), дромонічний (шляхів і напрямків сполучення), який уособлюється як пейзажний і ландшафтний, а також старожитній, етнографічний, фольклорний, що в сукупності є дихотомічно відмінним від урбаністичного [5, с. 182]. Рустикальний простір має свою градацію та межі.

Пізнання Березова починається із короткої інформації: «Березове є повітовим містом Тобольської губернії; лежить на 63 градусів північної широти, на лівому березі річки Сосьви, яка недалеко впадає до Обі. Берег, на якому побудоване містечко, стрімкий та стрімкий, ґрунт – піщаний» [11, с. 83]. Геологічний сегмент рустикального образу Березова створюється на підставі протиставлення з точкою зору місцевого населення «Не знаю для чого, але часто кажуть, що Березове є островом, але це не так» [11, с. 83].

Далі Є. Фелінська поглиблює розповідь, використовуючи власні спостереження та вже, як зазначає М. Цвенк, пізніше отриману інформацію географічного характеру, адже людина із домашньою жіночою освітою навряд чи змогла б настільки детально, з елементами наукових знань, описати цей населений пункт, зазначаючи кількість населення, розташування у просторі та інші відомості [10, с. 134].

Рефреном повторюється слово «пустеля»: в «пустим краю», «вражаюча пуста»: «вся суша є безмежною пустелею». Невелика кількість мешканців живуть на берегах річок, які задовольняють усі їхні потреби. Зрештою, на цьому величезному просторі, який вражає уяву, немає ані міста, ані села, немає людського помешкання. Глуха пустеля, помешкання лисиць, ведмедів та білок [11, с. 84]. Геологічний елемент рустикального образу характеризується

окресленнями дикий, пустинний, безлюдний, глухий, пустий, тихий, мертвий (означення на всіх рівнях перцепції: візуально, аудіально та ментально).

Такий погляд на місцевість немовби на карту або з перспективи польоту птаха, подібно, як в романі В. Гюго, дозволяє мемуаристці показати читачам, звиклим до малих європейських просторів, неосяжність сибірської території.

Образ географічний, фізичний, сконструйований (архітектурний) і несконструйований (природний), поступово пережитий, позначений нашим існуванням у ньому і пересуванням уздовж його місць, запатентований у П. Рікера як «обжитий простір» [8, с. 204]. Коли мемуаристка цілком віддається дескрипціям Сибіру, позиціонуючи простір Сибіру як екзотичний, екстремальний, чужий та дикий, у неї повністю зникає згадка про заслання, терпіння, деградацію та самотність.

В умовах нової, відмінної та глибоко чужої реальності, Є. Фелінська намагалася віднайти подібні риси і хоч в якийсь спосіб наблизити середовище тимчасового перебування зі знайомим світом. Елементом, який асоціювався у Є. Фелінської із цивілізацією, був образ дороги. Саме дорогу вона хотіла побачити в незнайомому просторі, але «літом ніхто не їздив: немає коліс, немає підводи, немає коней, немає дороги. Усі комунікації розташовані всередині міста, а за його межами мешканці користуються човнами. «Поверхня Березовського повіту, у всьому своєму безмежному просторі, ще не розорана ніде слідами колеса. Для чого їздити? Для чого дорога? <...>. Ніде не видно дороги, тому увесь край абсолютно відрізняється від наших околиць. Всюди, куди не глянеш – пустеля. Дорога – це слід життя, слід зв'язку між людьми»[11, с. 84].

У цьому фрагменті образ дороги – це репер у геологічному сегменті рустикального простору, який не утворює самостійного рівня дримонічного простору, як це було, наприклад, під час пересування Є. Фелінської дорогою з Києва до Тобольська і далі до Березова. Але локус дороги служить перетворенню авторки із звичайного спостерігача в подорожуючого або мандрівника.

Дримонічний пейзаж у романтичній мемуаристичній літературі сприяв появі нового персонажу: паломника, мандрівника, блукальця, прочанина, – одним словом, того, хто відповідатиме поняттю *home viator* – людина-мандрівник. На думку В. Каменського, «польська

версія романтичного мандрівника була однією з найбільш трагічних і надривних [6, с. 51].

Окрім того образ дороги викликає потужні емоційні авторські рефлексії, які проявляються у той момент, коли Є. Фелінська вперше побачила дорогу, утворену колесами: «це була перша їдова дорога, яку я побачила з часу від'їзду з Тобольська». Для мемуаристки локус дороги був елементом свійського і приятного простору, саме тому він оживлює позитивний образ із далекого минулого: «ця картина була настільки незначною, але такою милою. Подібно, якщо кому вдавалося побачити в чужій та далекій країні вбрання свого народу або почути знайому пісеньку із власної землі, той зрозуміє мої враження. Нагадало про щось рідне, за допомогою цієї незначної картинки, минуло віддзеркалилося у моїй пам'яті і серце пригорнулося до цієї тіні. Без вагань побігла тією стежиною, ніби беручу за руку знайомого друга. Але наскільки солодкою було забуття, настільки гнітючим було повернення до правдивої реальності: «На жаль! ілюзія швидко зникла. Я дійшла до казначейських складів десь за верста від міста, де знаходилась горілка, борошно й сіль, і дорога закінчилася; я ж, розчарована, лишилася на місці з почуттям, схожим на те, яке зазнає дитина, коли наздоганяючи мильну бульбашку, та лопає на очах» [11, с. 120–121].

Особливе місце серед знакових онімів березовського ландшафту займає дримонічний сегмент рустикального образу. Дерево в добу романтизму могло символізувати життя, час, могутність і затишок, добробут і спокій, уособлюючи це в сукупності, як батьківщину. Але для авторки, яка перебувала в чужому, не своєму просторі, ці всі конотації втрачали первинний сенс, хоч вона відчувала певну сакральність дримонічного елемента, що знаходився на рівні фольклору корінного населення країни: Модрини, які знаходились біля Спаської церкви «за давніми переказами, є пам'ятками святого гаю, шанованого у ідолопоклонницьких хантів. Сьогодні, незважаючи на те, що значна частина хантів сповідує християнство, однак вони не припинили вшановувати ці дерева». І далі авторка зазначає, «проте я не знаю, чому лише старі дерева у них гідні пошани» [11, с. 85 – 86]. Використовуючи формулювання «я не знаю», мемуаристки відмовляється від звання усезнаючого автора і креатора художньої дійсності, що підвищує рівень довіри до тексту та надає твору тональності розмови із близьким другом.

Про це писав й І. Поляков: «Згідно із місцевими легендами, згадані модрини – це все, що залишилось від величезного гаю. Напередодні російської колонізації тут знаходилася священний для хантів ліс». Очевидно, що під час будівництва острогу язичний гай вирубали, а на його місці було збудовано першу Церкву Різдва Пречистої Богородиці, яку тут називають Заручайною, та розміщено цвинтар. Проте навіть наприкінці ХІХ ст. ханти вшановували модрини, які тут залишилися, особливо одну із них, «розташовану посеред цвинтаря, яка від старості зберегла зелень лише на вершечку. Ця модрина розділяється на висоті десь шести футів на два стовбура однакових за розмірами, що нагадують вила» [7, с. 125].

Важливе місце в русти кальному образі займають локуси церков – Спаської та Заручайної. З однієї сторони це пояснюється тим, що Є. Фелінській бракувало католицького костюлу, і вона бажала віднайти душевну рівновагу та сили хоча б в православному храмі, а з іншої – як свідчать історики, власне ці будівлі середини ХІХ ст. складала чи неєдину архітектурну оздобу містечка.

Масштабна описова характеристика, властива манері Є. Фелінській, починається від загальної інформації про локалізацію та пояснення назв. В описі Спаської церкви бачимо риси, властиві процесу секуляризації доби романтизму. Поряд із окресленнями «мурована», «велика», «багата» з'являється дещо навіть комічна картинка: «проте огидні малюнки вражають. Голови в святих гігантської величини, кольорова гамма – попеляста, кінцівки покалічені. Пощастило, що вони мають золоті та срібні шати, також дорогоцінні оздоби великою мірою приховують вражаючу огидність» [11, с. 183–184].

Діаметрально протилежні відчуття в авторки викликає образ Заручайної церкви, яка знаходилася відразу за містом, відділена від нього великим яром. Локус церкви та цвинтаря, який її оточував, утворював закритий простір, відділений та статичний, а спокій та тиша, що панували в цьому місці, навіювали думки про вічний спокій і короткочасності земного життя для людини. Також з'являється ейдологічний мотив межі, порога: «місце молитви і спогадів, де за посередництвом смерті, життя стикається із безсмертям». Для зміцнення емоційного сприйняття авторка впроваджує повноправний нічний пейзаж цвинтарного образу, характерний для готичного, чорно-меланхолійного виміру поезики епохи романтизму. Пейзажні

елементи номінативні, своїм повтором вони створюють емотивну градацію: «Ніч, тиша, самотність, невиразний шум ріки, що протікає в підніжжя гори, на якій видніється церква, наче чорна жалобна стрічка серед простору вкритого снігом». Невід'ємною частиною такого пейзажу є образ місяця, обов'язково величезного, який «купається в темних нуртах, мигоче в таємних глибинах, як підводне вогнище, що світиться підземним світлом, розсіяне над усіма предметами». Небесне світило становить собою елемент, що відкриває прихований рівень романтичного світовідчуття, якому властиві нові сенси. Саме місяць надає надзвичайного вигляду й «лисим модринам, які височіють, як пам'ятник минулому серед нового світу, який вже має сліди сучасної цивілізації, і надгробкам із мармуру, каміння, заліза, в яких приховується таємне життя, життя не цього світу – у цей урочистий моменту усі ці предмети відкривали таємницю створення і говорили мовою, яку можна зрозуміти лише перебуваючи у певному душевному піднесенні» [11, с. 193].

Кульмінаційним моментом в пейзажі в аспекті як емоційному, так і просторовому, став «золотистий хрест», «піднесений над церковною банею, який ніби зосередив на собі найпотужніше проміння, лише він панує в небесах, лише він поширює найяскравіше світло, все занурювало в думи і народжувало в душі невизначне почуття, якого не можна було зрозуміти [11, с. 193].

Цвинтар і пейзаж, центральною частиною якого він є, представляє собою певною мірою текстуальну окрасу з доволі типовими засобами виразності, характерними для готичної поетики, що відповідає літературі епохи романтизму, а також є зв'язковим елементом, який дозволяє авторці перейти від синхронії творення картини до діахронії історичного виміру, пов'язаного із історичними особами, що були в Березові, як і авторка, на засланні. Найповніші рефлексії викликали в мемуаристки розповіді про Меншикова, Долгорукова та Остермана, які авторка старанно занотувала до текстового масиву мемуарів.

Рустикальний образ, презентований на сторінках «Спогадів із подорожі до Сибіру...», характеризується різноманітністю образів та емоційною наповненістю. Геологічний сегмент показаний з перспективи пташиного польоту, що дозволяє читачам оцінити величезні пустинні терени Сибіру. Локус дороги перетворюється на символ цивілізації та її розвитку, якого так мало зустрічала авторка-

європейка в Сибіру. Акватичний образ характеризується динамікою, плинністю з однієї сторони, та становить собою статичне тло, на фоні якого розвивається авторська оповідь – з іншої. Із звичайної лінії, що оточує та відділяє певні простори, ріка перетворюється на узагальнений символ, насичений різними конотаціями: від образу життя, який об'єднує людей, до образу матері-годувальниці. Представлений мемуаристкою образ Березова, його рустикального простору як іманентної частини Сибіру, розвінчує міф про ці території, як про місце знищення людських почуттів і краси. Саме в рустикальному просторі авторка могла відшукати внутрішні сили, які помагали їй гідно вистояти в екстремальних умовах заслання.

Література

1. Голодников К. От Тобольска до Обдорска летом и зимою: [Путевые заметки с подробными историческими справками] // Тобольские губернские ведомости. 1880. 5 янв.(№ 1). С. 5.
2. Голодников К. От Тобольска до Обдорска летом и зимою: [Путевые заметки с подробными историческими справками] // Тобольские губернские ведомости. 1880. 13 дек.(№ 50). С. 7–8.
3. Голодников К. Ссылные в Тобольской губернии и влияние их на нравственность и экономический быт старожилов // Тобольские губернские ведомости. Тобольск: Тип. Тобол. губерн. правления, [1891]. 17 с.
4. Єршов В. О. Польська література Волині доби романтизму генеалогія мемуаристичності. Житомир: Полісся, 2008. 624 с.
5. Єршов В. О. Польська мемуаристична література Правобережної України доби романтизму. Монографія. Житомир: Полісся, 2010. 454 с.
6. Каминский В. Езда-полет в незнакомое – «русская почта» Т. А. Олизаровского // Przegląd rusycystyczny. Z. 1 2 (73–74). Warszawa, 1996. S. 49–58.
7. Поляков И. С. Письма и отчеты о путешествии в долину р. Оби, исполненном по поручению Императорской Академии Наук. Тюмень, 2002. 200 с.
8. Рикер П. Память, история, забвение; пер. с франц. Москва: Изд-во гуманитарной литературы, 2004. 728 с.
9. Трофимова О. «Дневник Е. Фелиньской, который она писала в Берёзове», в контексте научных и публицистических описаний Западной Сибири XVIII – XIX вв. // Славянские языки и литературы в синхронии и диахронии: Материалы Международной научной конференции: Москва, МГУ имени М. В. Ломоносова, Филологический факультет, 26–28 ноября 2013 г. / Ред. кол. М. Л. Ремнёва и др. Москва: МАКС Пресс, 2013. С. 363–365.
10. Cwenk M. Felińska. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2012. 280 s.
11. Felińska E. Wspomnienia z podróży do Syberji, pobytu w Berezowie i w Saratowie. Wilno: Nakładem i drukiem J. Zawadzkiego, 1852. T. 1. 348 s.

References

1. Golodnikov K. Ot Tobol'ska do Obdorska letom i zimoyu: (Putevye zametki c podrobnymi istoricheskimi spravkami) [From Tobolsk to Obdorsk in summer and winter : (Ground notes of c by the detailed historical certificates)]. In: *Tobol'skie gubernskie vedomosti*, 1880, 5 yanv. (no 1), p. 5. (in Russian).
2. Golodnikov K. Ot Tobol'ska do Obdorska letom i zimoyu: (Putevye zametki c podrobnymi istoricheskimi spravkami). [From Tobolsk to Obdorsk in summer and winter: (Ground notes of c by the detailed historical certificates)]. In: *Tobol'skie gubernskie vedomosti*, 1880, 13 dek. (no 50), pp. 7–8. (in Russian).
3. Golodnikov K. Ssyl'nye v Tobol'skoj gubernii i vliyanie ih na npravstvennost' i ehkonomicheskij byt starozhilov, [prisoners in the Tobolsk province and influence of them on morality and economic way of life of old-timers]. In: *Tobol'skie gubernskie vedomosti* [1891], 17 p. (in Russian).
4. Iershov V. O. *Polska literatura Volyni doby romantyzmu henealohiia memuarystychnosti* [Polish literature of Volyn of time of romanticism is genealogy of memory]. Zhytomyr, 2008, 624 p. (in Ukrainian).
5. Iershov V. O. *Polska memuarystychna literatura Pravoberezhnoi Ukrainy doby romantyzmu* [Polish memory literature of Right-bank Ukraine of time of romanticism]. Zhytomyr, 2010, 454 p. (in Ukrainian).
6. Kaminskij V. Ezda-polet v neznakomoe – «russkaya pochta» T. A. Olizarovskogo [Ride-flight in unknown is “Russian mail” of T. A. Olizarovski]. *Przegląd rusycystyczny*. Z. 1 2 (73–74). Warszawa, 1996, pp. 49–58. (in Russian).
7. Polyakov I. S. *Pis'ma i otchety o puteshestvii v dolinu r. Obi, ispolnennom po porucheniyu Imperatorskoj Akademii Nauk* [Letters and reports on the trip in the valley of Ob, carried out on the instructions of Emperor's Academy of Sciences]. Tyumen, 2002, 200 p. (in Russian).
8. Riker P. *Pamyat', istoriya, zabvenie* [Memory, history, oblivion]. Moscow, 2004, 728 p. (in Russian).
9. Trofimova O. «Dnevnik E. Felin'skoj, kotoryj ona pisala v Beryozove», v kontekste nauchnyh i publicisticheskikh opisaniy Zapadnoj Sibiri [“Diary by E. Felinska, that she wrote in Berezov” in the context of scientific and publicism descriptions of Western Siberia]. Moscow, 2013, 440 p., p. 363–365. (in Russian).
10. Tsvenk M. *Felinska* [Felinska]. Lublin, 2012, 280 p. (in Polish).
11. Felinska E. *Wspomnienia z podrozy do Syberji, pobytu w Berezowie i w Saratowie*, [Remembrance with trip to Siberia, stay in Berezowie and in Saratowie]. Wilno, 1852, Vol. 1, 348 p. (in Polish).

Wiktorja Bilawska. Rustic Space of Berezove in “Memories of a Trip to Siberia ...” by E. Felinska. Rustic space, presented at the pages of “Memories of a trip to Siberia ...”, is characterized by diversity of images and emotional fullness. Geological segment is shown from the perspective of the bird's flight that allows readers to assess the vast desert territories of Siberia. Locus of the road becomes a symbol of civilization and its development that was rarely met by the author from

Europe in Siberia. Aquatic space is characterized by dynamics, fluctuation on the one hand, and by a static background, where the author develops her story, on the other hand. Within conventional line that surrounds and separates some spaces, the river becomes a generic character, full of different connotations from habitat that connects people to the image of a foster-mother.

Key words: E. Felinska, romanticism, rustic space, remembrances, travelogue, Siberia.

Білявська Вікторія Сергіївна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри світової літератури і методик викладання філологічних дисциплін Житомирського державного університету імені Івана Франка, *ORCID ID: 0000-0001-5676-3945*; wiktoria11288@gmail.com

УДК 821.162.1'04-94.09

Oksana Wysznewska

Polskie pamiętnikarstwo barokowe – specyfika gatunku

Оксана Вишнеvsька. Польська барокова мемуаристика – специфіка жанру. Стаття містить огляд науково-критичних праць, присвячених проблемам мемуаристики, розкриває основні аспекти становлення польської барокової мемуаристики, її жанрові та тематичні різновиди, особливості нарації. Автор статті, аналізуючи мемуари С. Жолкевського та спогади С. А. Радзивіла, звертає увагу на джерела написання цих творів, своєрідність наративної стратегії, дотримання історичної правди та наявність вимислу, з'ясовує об'єктивне та суб'єктивне авторське бачення певних історичних подій чи постатей.

У польській бароковій мемуаристиці основним об'єктом авторських спостережень були важливі історичні події та видатні люди, з якими автор був особисто добре знайомим. У «Początku i progresie wojny moskiewskiej» С. Жолкевського автор, який водночас є наратором, виступає свідком описаних подій, тому мемуари сприймаються як документ, який відтворює особливості епохи. Натомість в «Pamiętniku o dziejach w Polsce» С. А. Радзивіла ми спостерігаємо поєднання особистих спостережень із записами або спогадами інших осіб, що призводить до неточностей в передачі історичних подій.

Ключові слова: мемуаристика, мемуари, бароко, щоденник, наратор, історіографія.

Współczesna historiografia charakteryzuje się wzrostem zainteresowania zagadnieniami związanymi z historią społeczną oraz